

Віталій Назарець

Адресована лірика Тараса Шевченка

У статті досліджується внесок Т. Шевченка у становлення жанрового феномену адресованої лірики в українській поезії першої половини XIX ст. Аналізуються жанрові форми адресованої лірики (послання, присвята і віршованій лист), їхня типологія та поетика.

The author investigates T. Shevchenko's contribution into formation of the genre phenomenon of addressed lyrics in Ukrainian poetry in the first half of XIX century. The genre forms of addressed lyrics (letter, dedication and poetical letter), their typology and poetics are analyzed in the article.

Серед проблем літературного шевченкознавства важливе місце посідає питання комплексного дослідження лірики великого українського поета, зокрема, у контексті генетичних аспектів її становлення та подальшої творчої еволюції.

Літературна творчість Т. Шевченка вже понад сто п'ятдесят років незмінно залишається в центрі уваги українських літературознавців. Значний пласт серед досліджень та публікацій, присвячених його творчості, займає й поетична шевченкіана, представлена працями відомих вчених-літературознавців – О. Білецького, П. Кононенка, М. Русанівського, Г. Сидоренко, М. Гнатюка, М. Дубини, Д. Наливайка, М. Бондаря, Ю. Івакіна, П. Жура, Є. Кирилюка, І. Пільгука, В. Смілянської, Н. Чамати, М. Жулинського, Т. Гундорової, Г. Грабовича, Г. Штоня, В. Пахаренка, А. Мойсієнка та ін. Водночас, попри достатньо широковекторний та розмаїтий спектр літературно-критичних рефлексій поетичної шевченкіани, чимало питань, які, зокрема, стосуються генетичних аспектів його лірики, усе ще залишаються недослідженими. До числа подібних проблем належать і питання зародження та розвитку в українській поезії жанрів адресованої лірики, а також ролі, яку відіграли у їх становленні творці нової вітчизняної словесності. Теоретичні питання типології та поетики подібних генетичних структур лише починають досліджуватись вітчизняним літературознавством, тому поле для наукових пошуків залишається усе ще відкритим.

Поряд з поняттям «жанр» у сучасному літературознавстві існує й уявлення про певні метажанрові утворення. Діапазон теоретичної уживаності даного поняття є надзвичайно широким. Загалом метажанр можна визначити як таке синтетичне художнє утворення, що вбирає у себе ряд окремих жанрів, споріднених за певними структурно-семантичними ознаками. До подібної синтетичної сполуки й відноситься адресована лірика як загальне означення такого метажанрового утворення, що вбирає у себе поетичні жанри з підкресленою адресною настановою, інакше кажучи – жанри, в яких предметом зображення виступає комунікація із внутрішньотекстовим адресатом.

Зазвичай, літературознавці виокремлюють три провідні жанри адресованої лірики – послання, присвяту і віршованій лист.

Хоча усі три жанрові форми відомі з часів античності, провідною з них (принаймні, в кількісному відношенні, а також у теоретичних рефлексіях дослідників) виступає

послання (в класицистичному варіанті – епістола), яке фактично й сприймається як інваріантна модель адресованої лірики. Відтак, саме послання, на думку дослідників, у найбільш відчутній формі концентрує у собі «родові» генетичні ознаки адресованої лірики: підкресленість адресної настанови, наявність внутрішньотекстового адресата, імітація діалогу між автором і адресатом, маркованість адресної настанови заголовком вірша та численними формами введеного до тексту «зверненого слова». В двох інших жанрових формах адресованої лірики – присвяті і віршованому листі ці ознаки або не виявляють себе так чітко, або ж виступають у дещо ослабленій (з точки зору підкресленості адресної настанови) формі.

Віршованій лист семантично і структурно нагадує звичайний побутовий лист. На відміну від послання, лист зазвичай передбачає більш інтимізовану, відкрити і безпосередню інтонацію без присмаку маніфестованості, більш особистісну і так би мовити, менш «олітературену», наближену до реального побуту та контексту його спілкування. Лист може представляти собою не лише власне лист як інформаційне повідомлення, а й містити у собі певні рефлексії автора (відправника) з приводу обставин його написання, відправлення або отримання, його значення для автора або ж адресата твору. Адресна настанова листа дещо ослаблюється в тому розумінні, що лист зазвичай не передбачає імітації діалогічного спілкування і не містить уявних реплік у відповідь адресата, якому спрямовується повідомлення.

Присвята – поняття, яке вживається у подвійному значенні: як словесна вказівка з наміром вшанувати людську особу, якій адресовано твір, або як специфічний поетичний жанр, комунікативно спрямований до певного, зазначеного внутрішньотекстово, адресата.

Характер авторської адресної настанови у присвяті ще більш ослаблений, ніж у посланні та віршованому листі, у тому сенсі, що присвята, як і лист, зазвичай не створює (як у посланні) комунікативної ситуації умовно-діалогічного спілкування. Внутрішньотекстовий адресат у присвяті присутній, але, на відміну від листа, він може бути неназваним (виявленим у вигляді анонімної особи, до якої звертається автор) або винесеним за безпосередні текстові межі – у заголовок чи епіграф до твору. Особливості адресної настанови в присвяті найчастіше призводять до того, що власне адресацію (спонукання до спілкування, уявного діалогу) заміщує номінативна функція (пов'язана із більш чи менш деталізованим описом певних обставин життя та

діяльності адресата, оцінки їх загального – суспільного або особистісного – співвіднесеного із індивідуальним естетичним, морально-етичним, світоглядним досвідом автора значення), чи, принаймні, автокомунікативна функція, коли згадка про адресата служить спонтанним поштовхом до асоціацій, прямо не пов'язаних із його особою, і виливається в авторський монолог, спрямований на таке ліричне самоозначення, у якому зв'язок між адресантом і адресатом майже не відчувається.

Фактичним засновником адресованої лірики у вітчизняній поезії ми цілком заслужено можемо вважати П. Гулака-Артемівського. Більш того, якщо, звісно, не брати до уваги знамениту поему І. Котляревського «Енеїда», нова українська поезія (в особі П. Гулака-Артемівського) свої перші кроки фактично робить саме у жанрі адресованої лірики. Як відомо, на час літературного поетичного дебюту П. Гулака-Артемівського нова українська поезія, точніше її літературний доробок українською мовою, крім перших пісень «Енеїди», складався лише з кількох віршів В. Масловича. Сам П. Гулак-Артемівський був високоосвіченою людиною, досконально обізнаною як з літературним спадком поетів античності, так і з творчістю своїх безпосередніх (українських, російських, західноєвропейських) попередників та сучасників. Його перші поетичні спроби – це вільні переклади або наслідування поетичних попередників, переважно з числа західноєвропейських поетів. Симптоматично, що після появи цих поезій редактори «Украинского вестника» звернули увагу П. Гулака-Артемівського й на інші побутові сюжети та стильові засоби, з тим, щоб випробувати мову і з потенційних можливостей її «выражений нежных». Приблизно у цей період, а саме після переїзду поета до Харкова в 1817 р., він створює поезію «Справжня Добрість (Писулька до Грицька Пронози)», яка фактично й започатковує українську адресовану лірику.

За оцінкою однієї з небагатьох дослідниць вітчизняної адресованої лірики Н. Чамати «Твори Гулака-Артемівського – перехідний етап від класицистичного дидактичного послання до дружнього послання – жанрової форми, виробленої у російській преромантичній та романтичній поезії кінця XVIII – початку XIX ст., що широко ввійшла до неї, набула розвитку і в українській поезії. Його перше послання «Справжня Добрість (Супліка до Грицька Пронози)», 1817 р., – своєрідний синтез ознак цих двох модифікацій жанру послання. Від класицистичного послання твір успадкував «високий» (філософський) зміст, єдність теми, що утримується протягом усього (в даному разі великого за обсягом) вірша, дидактично-моралізаторський пафос (він постає на тлі жартівливої, бурлескної манери викладу). З традицією дружнього послання пов'язано введення до вірша на місце адресата – особи лише названої або збірною образа адресата дидактичного послання адресата-співрозмовника, конкретної людини з індивідуальною

характеристикою, особи, яку з автором поєднують стосунки взаєморозуміння та приязні (хоча й повного відчуття адресата поки що не досягнуто), а також розкутість та свобода викладу» [1, с. 137–138].

За розробленою нами генологічною типологією можемо стверджувати, що П. Гулак-Артемівський виступив як фундатор відразу усіх трьох жанрових форм адресованої лірики та кількох типів їхніх тематичних різновидів.

Насамперед, він вводить до української поезії громадянське послання з дидактичною настановою («Справжня Добрість (Писулька до Грицька Пронози)», «Супліка до Грицька Квітки», «До Пархома»). П. Гулак-Артемівський започатковує в українській адресованій ліриці й інші жанрові форми адресованої лірики: віршований лист, зокрема, такий його тематичний різновид, як лист інформаційного типу («В Полтаву, моей милой Полинашке»), а також ситуативну присвяту («До О. Курдюмова», «На смерть Н. А. Купчинова», «Мой жінці (На вечір з танцями у нас 12 січня 1856 року). «Сыну моему (при посылке ему в С. Петербург делового портфеля)»).

Не менш значним був і внесок, який зробив для розвитку жанрових форм адресованої лірики Т. Шевченко. Тематичний різновид громадянського послання із одичною настановою в українську поезію, очевидно, першим вводить Т. Шевченко у вірші «На вічну пам'ять Котляревському». Твір було написано під безпосереднім враженням від звістки про смерть українського поета і драматурга І. Котляревського. У ньому відбилася висока оцінка молодим Шевченком творчості І. Котляревського, якого він підносив як національного й народного поета, співця України:

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк, неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше вивав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою, –
Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої.
Все сумує – тільки слава
Сонцем засіяла,
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть! [2, с. 91–92].

Т. Шевченку, очевидно, належать й перші зразки громадянського послання із інвективною настановою. Це дві його поезії – «П. С.» і «Якби-то ти, Богдане п'яний...».

І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,

Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить меж панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку [3, с. 97].

П. С. – це ініціали Петра Петровича Скоропадського, чернігівського поміщика, власника села Григорівка Конотопського повіту Чернігівської губернії. Скоропадський був відомий як кріпосник-фарисей, що видавав себе за ліберала й українофіла. Т. Шевченко зустрічався з ним, очевидно, у 1843 р. у знайомих на Чернігівщині й Полтавщині, ймовірно, разом із М. Маркевичем приїжджав до нього у Григорівку. Неоднозначним було й ставлення Т. Шевченка до постаті відомого державного діяча, полководця, гетьмана України Б. Хмельницького. Поет високо оцінював його як одного з «праведних гетьманів», «славного Богдана» («Гайдамаки») слідом за народними думами називав «козачим батьком». Водночас Т. Шевченко дорікав Хмельницькому за те, що після його смерті укладену ним угоду російський царизм використав для посилення гніту в Україні та знищення її автономії. В оцінці Хмельницького у вірші «Якби-то ти, Богдане, п'яний...» відбилися гнітючі враження від перебування у Переяславі в серпні 1859 р., під час вимушеного повернення заарештованого поета з Києва до Петербурга.

Якби-то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подив[ив]сь!
Упився б! здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячим.
Аміль тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь...
То не кував би я в калюжі
Тебе преславного. Аміль [3, с. 308].

Разом із П. Гулаком-Артемівським та Є. Гребінкою Т. Шевченко вводить до української поезії перші зразки дружнього послання: «Н. Маркевичу», «Гоголю». «Згадайте, братія моя...», «А. О. Козачковському», «Н. Н. («Така, як ти, колись лілея...»)), «Н. Т.». Оцінюючи внесок Т. Шевченка у розвиток дружнього послання Н. Чамата зазначає: «Для послань Шевченка, як і для українського послання взагалі, не був характерним такий великий тематичний й особливо емоційно-стилістичний комплекс, який зустрічається у багатьох дружніх посланнях російських поетів. Структура Шевченкових послань співвідноситься з різними етапами еволюції цього жанру. Перше послання «До Основ'яненка», 1839 р., як і написаний на засланні вірш «А. О. Козачковському», 1847 р., своїми формальними ознаками наближається до послань ранньої стадії романтизму з притаманними

їм орієнтацією на великі обсяги твору, розгорнуту композицію, варіативний розвиток теми. Разом з тим, уже послання «Н. Маркевичу», 1840 р., як і абсолютна більшість Шевченкових послань, має лаконічну й сконцентровану навколо одного ліричного переживання форму, характерну для редукованої сюжетності зрілого романтизму.

Принципово новим для української літератури у розробці жанру послання є організація образів автора й адресата у творах Шевченка, а також «образ спілкування». Характеристика образу адресата гранично стискується, зміст ліричного переживання мотивується, передусім, світосприйманням самого автора, процес спілкування з адресатом посідає досить скромне місце у вірші, натомість на перший план висувається авторський самоаналіз, саморозкриття. Жанр послання Шевченко розвивав у напрямку злиття з елегійною традицією, дуже близькою його художній індивідуальності. Тому властиве романтизму ускладнення концепції особистості проявилось у поглибленні психологічного змісту, образа самого суб'єкта твору. Межі жанру послання у поезії Шевченка розширилися, на зміну повноцінному жанровому змісту прийшла жанрова настанова» [1, с. 138].

Під пером Т. Шевченка в українській адресованій ліриці стверджуються й два інші тематичні різновиди послання – родинне й любовне.

Зразком родинного послання є вірш «Сестрі», адресований рідній сестрі поета Ярині Григорівні Бойко, яка на той час, як і всі родичі поета, ще залишалася кріпачкою поміщика В. Фліорковського.

Минаючи убогі села,
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав, де ж я прихилиюсь?
І де подінуся на світі?
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина.
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіяє батько та горить!
Дивлюсь, у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдина сестра!
Многострадалиця святая!.. [3, с. 306].

Першою спробою любовного послання є вірш П. Гулака-Артемівського «До Любки», але цей твір не є цілком оригінальним, оскільки представляє собою переклад Горацієвої оди «До Хлої», відтак його адресна настанова є доволі умовною, позбавленою потенційно притаманного для любовної лірики контексту біографічності. Фактично першими повноцінними зразками любовного послання в українській адресованій ліриці виступають вірші Т. Шевченка, присвячені його нареченій Ликері Полусмаковій – «Ликері» і «Л.»

Моя ти любо! мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа.
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі! Мій ти друже,

Моя ти любо! Не хрестись,
 І не кленись, і не молись
 Нікому в світі! Збрешуть люде,
 І візантійський Саваоф
 Одуриць! Не одуриць Бог,
 Карать і миловать не буде:
 Ми не раби Його – ми люде! [3, с. 351].

Дещо пізніше в українській адресованій ліриці з'являються й інші тематичні різновиди жанрових форм адресованої лірики.

Основні жанрові тенденції, які характеризують подальші етапи художньої еволюції жанрових форм адресованої лірики, пов'язані насамперед із розвитком, кількісним та якісним збагаченням тематичних різновидів адресованої лірики, форм їхнього індивідуально-стильового та сюжетно-композиційного вияву, розширенням спектру суб'єктних форм вираження свідомості адресанта (ліричне «я», ліричний герой, персонажі рольової лірики), а також потенційного кола його адресатів (конкретно-індивідуальний, узагальнений, умовний адресат). Інтерес з боку українських поетів до жанрових форм адресованої лірики з другої половини XIX ст. обумовив й численні спроби їх циклізації. До перших таких спроб відносяться цикли адресованих творів, написаних Л. Глібовим («Присвяти») та К. Білиловським («Ольга»).

Художні тенденції генетичного розвитку жанрових форм адресованої лірики, крім всього іншого, свідчать також і про те, що ці ліричні форми не лише знайшли сприятливий ґрунт і стали надзвичайно поширеними в українській поезії XX ст., але й (що, очевидно, обумовило їхню популярність) виявились надзвичайно

гнучкими й продуктивними в сенсі їхньої здатності до стилізації, можливості вступати у генетичні сполуки з іншими ліричними жанрами. Художні «експерименти», в яких генетичні ознаки адресованої лірики синтезуються з іншими ліричними жанрами, в українській поезії простежуються, починаючи вже з XIX ст., їхнє коло значно розширюється у XX ст. і охоплює (практично) усі тематичні різновиди жанрових форм адресованої лірики.

Таким чином, у контексті новітніх літературознавчих розвідок генетичної природи лірики актуальним стає вивчення тих жанрових форм української поезії, які на сьогоднішній день залишаються усе ще недостатньо дослідженими. Нагальною залишається потреба всебічного аналізу жанрів адресованої лірики, літературно-історичних етапів її становлення та розвитку. Встановлено, що фундаторами жанрового феномену адресованої лірики у новій українській поезії виступають П. Гулак-Артемівський та Т. Шевченко. Перспективами подальшого дослідження даної теми стане більш поглиблене вивчення жанрової специфіки тематичних різновидів адресованої лірики в творчості українських поетів XIX–XX ст.

1. Чамата Н. Жанр послання в українській поезії першої половини XIX ст. / Н. П. Чамата // Другий міжнародний конгрес україністів. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1993. – С. 137–138. 2. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – Т. 1. Поезія 1837–1847 / Т. Г. Шевченко; Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 784 с. 3. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – Т. 2. Поезія 1847–1861 / Т. Г. Шевченко; Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 784 с.

Галина Усатенко

Мистецтвознавча лектура у творчості Тараса Шевченка

На основі щоденникових записів та біографічних матеріалів Тараса Шевченка окреслюється мистецтвознавча лектура поета. Підкреслюється, що вивчення читачьких інтересів митця дозволить краще зрозуміти його світоглядні настанови, їх реалізацію в художніх творах, а також ясніше уявити інтелектуальне життя доби.

Art critical reading of Taras Shevchenko is analyzed in the article, based on poet's diaries and biographic materials. It is underlined that the study of reader interests will allow better to understand him world-view, its realization in artistic works, and also will allow clear up the intellectual life of epoch.

Питання лектури митця – один з вагомих компонентів у контексті актуального з 70–80-х років XX століття в англо-американській, російській й українській соціогуманітарній думці *біографічного повороту* [3]. Як зазначає український філософ В. Менжулін, «переживаючи в наші дні справжній ренесанс, біографістика стає не просто однією з домінуючих тем в усіх мас-медіа, від телебачення до інтернету, а й справжнім символом розвитку демократії, ледь не головним пріоритетом якої є життя окремої людини, її унікальне і неповторне буття» [4, с. 18].

Однак історія українського літературознавства має й власний рух у царині біографістики, про що неодноразово йшлося впродовж останніх років у навколелітературній періодиці, зокрема, щодо

видання 2010 р., присвяченого М. Коцюбинському («І ката, і героя він любив... Михайло Коцюбинський. Літературний портрет» Ярослава Поліщука).

В історії української біографістики можна, навіть побіжно, простежити кілька етапів динаміки і трансформації.

Уже 80–90-х рр. XIX ст. визначні постаті – як то Григорій Сковорода чи Тарас Шевченко – стають предметом уваги літературознавців-біографів. 1886 р. виходить в «Киевской старине» Т. XVI «Житіє Сковороди, описанное другом его, М. И. Ковалинським [з передмовою М. Ф. Сумцова]»; а 1898 р. Олександр Кониський видає у Львові перший том «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя». Другий том виходить по смерті автора 1901 р. Очевидно, що